

अनुवादका भाषिक अनि भाषेतर समस्या

– हेमा भट्टराई

नेपाली विभाग, उत्तरबङ्ग विश्वविद्यालय

सार – अनुवादलाई कठिन अनि जटिल कार्य मानिन्छ। अनुवाद कार्य गर्दा विभिन्न किसिमका समस्याहरू आउने गर्छन्। यस्ता समस्या भाषिक स्तर र भाषेतर स्तरमा रहेका हुन्छन्। अनुवादका भाषिक र भाषेतर स्तरमा रहेका समस्याहरूको अध्ययन गर्नु यस शोधपत्रको उद्देश्य रहेको छ। यस शोधपत्रमा भाषिक स्तरमा देखिने समस्यामा ध्वनिसम्बन्धी समस्या, शब्दसम्बन्धी समस्या, हास्य तत्त्व भएको पाठको अनुवाद गर्दा देखिने समस्या, उखान, तुक्का, मिथक, आञ्चलिक विशेषता भएका पाठको अनुवाद गर्दा देखिने समस्या आदिको अध्ययन गरिएको छ। भाषेतर स्तरमा स्रोत भाषा र लक्ष्य भाषाका क्षेत्रमा पाइने सामाजिक सांस्कृतिक भिन्नताका कारणले देखापर्ने समस्याहरूको अध्ययन गरिएको छ।

बीज शब्द – भाषिक, भाषेतर, अनुवाद, समस्या, ध्वनिसम्बन्धी समस्या, शब्दसम्बन्धी समस्या, सामाजिक, सांस्कृतिक भिन्नता।

१ परिचय

कुनै पनि भाषा विशेषको आफ्नै भाषिक व्यवस्था, प्रकृति र शैली रहेका हुन्छन्। ती विशेषता अर्का भाषाका विशेषताजस्तो हुँदैन। एउटा भाषामा भएका ध्वनि अर्का भाषामा नहुन पनि सक्छ अनि एउटा शब्दले एउटा भाषामा जुन अर्थ प्रदान गर्छ अर्को भाषामा त्यही शब्दले त्यही अर्थ प्रदान नगर्न पनि

सकछ। यसैले अनुवाद कार्यमा भाषाहरूको प्रकृतिगत भिन्नताका कारण विभिन्न समस्या आउने गर्दछ।

२ भाषिक स्तरमा देखिने समस्या

कुनैपनि भाषामा रहेका ध्वनि व्यवस्था, शब्द रचना, वाक्य गठन, हिज्जे, पारिभाषिक शब्द आदिमा देखिने समस्यालाई भाषिक स्तरमा देखिने समस्या भनिन्छ।

२.१ ध्वनि सम्बन्धी समस्या

संसारका विभिन्न भाषामा विभिन्न प्रकारका ध्वनि पाइन्छन्। ध्वनिको भिन्नताका कारण लिप्यन्तरणमा समस्या आउने गर्छ (दाहाल, इ सं २०१३, पृ-३३) एउटा भाषाका शब्दहरू अर्का भाषामा अनुवाद गर्दा महाप्राण ध्वनि अल्पप्राण ध्वनिमा अनि अघोष ध्वनि घोष ध्वनिमा परिणत हुन्छ जस्तै हिन्दीमा 'फुर्सत' शब्दमा भएको (त्) अघोष ध्वनि हो भने नेपालीमा 'फुर्सद' शब्दमा भएको (द्) शब्द घोष ध्वनिमा परिणत भएको देखिन्छ। त्यसरी नै हिन्दीको 'हाथी' शब्द नेपालीमा अनुवाद गरिँदा 'हात्ती' हुन्छ। 'हाथी' शब्दमा भएको (थ) महाप्राण ध्वनि नेपालीमा आउँदा 'हात्ती' (त्) अल्पप्राण ध्वनिमा परिणत हुन्छ। यसरी भिन्न भिन्न भाषामा भिन्न भिन्न ध्वनिको व्यवस्था हुने हुनाले अनुवाद कार्यमा ध्वनिगत समस्या देखापरेको देखिन्छ।

२.२ शब्द सम्बन्धी समस्या

अनुवाद कार्यमा अनुवादसम्बन्धी अनेकौँ समस्या आउने गर्छन्। एउटै शब्द विभिन्न भाषामा प्रचलनमा रहे पनि तिनका अर्थमा भिन्नता रहेको हुन्छ। एउटै शब्द दुईवटा भाषामा भिन्न भिन्नै अर्थमा प्रयोग भए अनुवाद कार्यमा समस्या आउने देखिन्छ। यसै कारण अनुवादकलाई दुवै भाषाका शब्दहरूको पूर्ण ज्ञान हुनु आवश्यक देखिन्छ, जस्तै - नेपाली भाषामा 'घर' शब्दद्वारा 'परिवार बस्ने आवास' भन्ने अर्थ बुझिन्छ भने बङ्गाली भाषामा 'घर' शब्दले 'घरको कोठा' मात्र बुझाउँछ। हिन्दी र नेपाली दुईवटै भाषामा 'कच्चा' शब्द प्रचलित छ। हिन्दीमा यसको अर्थ अपरिपक्व अथवा आगामा पकाउँदा नपाकेको भन्ने हुन्छ तर नेपालीमा यसको अर्थ चाँडै बिग्रिने, कमजोर भन्ने हुन्छ। कमजोर अर्थ लाग्ने 'कच्चा' शब्दलाई 'कच्चा आम' अर्थ लाग्ने वाक्यमा अनुवाद गरिए भूल अनुवाद हुँदछ। यसरी नै एउटा भाषामा प्रयुक्त शब्द अर्का भाषामा अनुवाद गरिँदा अनेकार्थी पनि हुन सकछ। हिन्दी भाषाका 'वाला', 'और' शब्दलाई नेपालीमा अनुवाद गरे यी शब्दहरूले परस्पर असम्बद्ध एकाधिक अर्थ प्रदान गर्दछ। उदाहरण स्वरूप हिन्दीका केही वाक्यहरू लिन सकिन्छ-

- क) हिन्दी - हरि और कृष्ण
नेपाली - हरि र/अनि कृष्ण
- ख) हिन्दी - और जोड से कहो
नेपाली - अझ ठुलो स्वरमा भन

माथिका हिन्दी वाक्यहरूलाई नेपालीमा अनुवाद गर्दा पहिलो वाक्यमा प्रयुक्त 'और' शब्दले 'र/अनि' भन्ने अर्थ बुझाउँछ भने दोस्रो वाक्यमा प्रयुक्त 'और' शब्दले 'अझ' भन्ने अर्थ बुझाउँछ।

- क) हिन्दी - गाउँ वालों को बुलाओ
नेपाली - गाउँलेहरूलाई बोलाऊ
- ख) हिन्दी - गाडीवाला व्यक्ति
नेपाली - गाडी भएको मान्छे।

त्यसरी नै माथिका वाक्यमा प्रयुक्त दुवैवटा 'वाला'-ले भिन्न अर्थ बुझाउँछ। पहिलो वाक्यमा प्रयुक्त 'वाला'-ले 'गाउँलेहरू' भन्ने अर्थ बुझाउँछ भने दोस्रो वाक्यमा प्रयुक्त 'वाला'-ले 'गाडी भएको मान्छे' भन्ने अर्थ बुझाउँछ।

अनुवाद कार्य गर्दा अर्थ सम्बन्धी समस्या पनि आउने गर्छ। कुनै पनि पाठमा प्रयुक्त यस्तो पद, पदावली जसले अभिधेयार्थभन्दा भिन्न लक्ष्यार्थ, व्यङ्ग्यार्थ प्रदान गर्छ भने त्यहाँ अर्थ सम्बन्धी समस्या देखा पर्छ। साहित्यिक पाठमा अभिधेयार्थ भन्दा लक्ष्यार्थ बढी महत्त्वपूर्ण हुन्छ। उदाहरण स्वरूप प्रेमचन्दको 'कफन' शीर्षक कथामा 'गङ्गा नुहाउने' प्रसङ्ग पाइन्छ (नगेन्द्र (सम्पा), इ सं १९९३, पृ-९२) 'गङ्गा नुहाउनु'-ले 'नुहाउनु' अभिधेयार्थसँगै 'पवित्र हुनु' भन्ने लक्ष्यार्थ पनि प्रदान गर्दछ। यहाँ पहिलो अर्थभन्दा दोस्रो अर्थ महत्त्वपूर्ण छ। भारतीय संस्कृतिसँग अपरिचित अनुवादकले 'गङ्गा नुहाउनु' भन्ने पदावलीको अनुवाद गरे दोस्रो अर्थ लोप हुने सम्भावना देखिन्छ। साहित्यिक पाठमा छन्द, अलङ्कार, रस आदिको विशेष महत्त्व हुन्छ। यस्ता पाठलाई अर्का भाषामा अनुवाद गर्दा स्रोत भाषामा प्रयुक्त छन्द, अलङ्कार, रस आदिको समतुल्य लक्ष्य भाषामा नहुन सक्छ यसो हुँदा अनूदित पाठ मूल पाठ जति प्रभावकारी नहुन सक्छ, मूल पाठमा प्रयुक्त आलाङ्कारिक पद अथवा पदावलीले जुन अर्थ जसरी प्रदान गर्छ लक्ष्य भाषामा त्यसरी नगर्न सक्छ। उदाहरण स्वरूप 'पुष्पराग' कथाका यी वाक्यहरूलाई लिन सकिन्छ- "पोखराजका पिता पुष्पजीवी। पिल्पिलाउँदो पिलन्धरे। पुवाँले पगरी, पछ्यौरा र पटुका त्यसका परापूर्वदेखिको पहिरन" (सिंह, इ सं १९५०, पृ-१)। यी वाक्यहरू आलाङ्कारिक छन्। 'प' वर्ण पदादिमा एकभन्दा धेरै पटक आवृत्ति भएकाले यहाँ वृत्यानुप्रास बनेको छ जसले गर्दा वाक्य

प्रभावकारी र श्रुतिमधुर बनेको छ। यी वाक्यहरूलाई अन्य लक्ष्य भाषामा अनुवाद गर्नु परे मूलपाठ जति प्रभावकारी, अर्थपूर्ण छ अनूदित पाठ त्यति प्रभावकारी नहुन सक्छ। यस प्रकारका पाठलाई कसरी अनुवाद गर्ने भन्ने समस्या देखा पर्छ। लक्ष्यार्थ अनि व्याङ्ग्यार्थ प्रदान गर्ने पद, पदावली, वाक्यांश, वाक्य आदिलाई पूर्ण रूपमा अनुवाद गर्न सम्भव हुँदैन। यसैले यस्ता पाठको अनुवाद गर्दा पाठबारे अतिरिक्त जानकारी दिएर, पाद टिप्पणी दिएर, व्याख्या गरेर यस समस्याको समाधान गर्नु पर्ने हुन्छ। यसैले अनुवादलाई कठिन कार्य मानिन्छ।

हास्य तत्त्व भएका पाठको अनुवाद गर्दा पनि समस्या देखा पर्छ। हास्य तत्त्वमा पाठकलाई शीघ्र प्रभाव पार्न सक्ने विशेषता हुन्छ। हास्य तत्त्व भएको पाठलाई अनुवाद गर्दा मूल पाठले पाठकमा जुन छाप छोडेको हुन्छ हास्य उत्पन्न गराउने परिवेश परिवर्तन भएका कारण, लक्ष्य भाषामा हास्य उत्पन्न गर्न सक्ने समानार्थी शब्दका अभावको कारण अनूदित पाठले मूल पाठले जति प्रभाव पाठकमा नपार्न सक्छ।

लोक जीवनमा प्रचलित उखान, तुक्का, मिथक, आञ्चलिक विशेषता वहन गर्ने प्रसङ्ग आदिको समस्या पनि अनुवादमा देखा पर्छन्। उदाहरण स्वरूप हिन्दु मिथक अनुसार रामलाई मर्यादा पुरुषोत्तम राम भगवान्का रूपमा पुजिन्छ भने रावणलाई राक्षसका रूपमा हेरिन्छ। त्यसरी नै श्रीलङ्कामा रावणलाई ज्ञानी, महान राजा मानेर पूजा गरिन्छ। भारतमै पनि दक्षिण भारतका केही प्रान्त र दिल्लीको ग्रेटर नोएडा, गौतम बुद्ध नगर नजिकैको बिसरक भन्ने गाउँलाई रावणको जन्म स्थल मानेर त्यस गाउँका मानिसहरूले रावणको मन्दिर बनाएर पूजा गर्ने गरेका तथ्य पनि भेटिन्छ (शाही, इ सं २००८, पृ-१३३) भानुभक्त आचार्य र तुलसी दासको रामायण सिन्हाली भाषामा अनुवाद गर्नु परे आञ्चलिकता र मिथकको भिन्नताका कारण स्रोत भाषामा भएको विषयमै समस्या देखिन्छ। त्यसरी नै पहाडी भेकमा 'राँके भूत' पाइन्छ भन्ने लोकविश्वास रहेको छ भने मधेसमा छैन। आञ्चलिक भिन्नताका कारण राँके भूतको प्रसङ्ग भएको कुनै पाठ मधेसका अनुवादकले अनुवाद गर्नु परे यहाँ पनि समस्या आउन सक्छ। नेपाली भाषामा भएका 'बर्मा जानु कर्मसँगै, नेपाल जानु कपालसँगै', 'ताक परे तिवारी नत्र गोतामे', 'भँडारीको बिहेमा पाँडेको परिपञ्च' आदि उखानहरू नेपाली जाति, समाजसँग जोडिएका छन् र यी उखानले शब्दार्थभन्दा भिन्न विशेष स्थितिप्रति सङ्केत गर्छ। यस्तो स्थितिमा अनुवादकले लक्ष्य भाषामा लक्ष्यार्थ बुझ्न सकिने अभिव्यक्तिको खोजी गर्नुपर्छ नभए अर्थ ग्रहणमा बाधा पुग्नाका साथै अर्थको अनर्थ पनि हुन सक्छ। यसैले उखान तुक्काको चयन गर्दा अनुवादक सजग रहनु आवश्यक देखिन्छ।

विशेष गरी कवितामा छन्द, अलङ्कार, रस, ध्वनि आदि महत्त्वपूर्ण हुन्छन्। यी तत्त्वहरू कविताका शैली पक्ष अन्तर्गत पर्दछन्। अनुवादमा शैलीपरक समस्याको अध्ययन स्वनिम, शब्दस्तर, रूपस्तर अनि वाक्यका स्तर गरी चारवटा स्तरमा गर्न सकिन्छ (गोपीनाथन, इ सं २०१७, पृ-६१)

कवितामा सौन्दर्य उत्पन्न गर्नाका लागि एउटै किसिमका ध्वनिको पुनरावृत्ति अथवा विभिन्न अलङ्कारहरूको प्रयोग कविहरूले सोदेश्य गरेका हुन्छन्। ध्वनिको संयोजन र त्यसले पार्ने प्रभावमा कुनै बेला पुरै कविता नै निर्भर हुन्छ। यस्ता स्थितिमा कविताको सौन्दर्य नै ध्वनि हुन्छ। यस्ता ध्वन्यात्मक, आलाङ्कारिक शब्दहरू प्रत्येक भाषाको व्यवस्था, भाषाको प्रकृति अनुरूपकै हुन्छन्। यसैले स्रोत भाषामा भएका ध्वन्यात्मक शब्दहरूको अनुवाद गर्दा लक्ष्य भाषामा मूल पाठको समानान्तर अर्को शब्द भेटिएन भने अनुवाद कार्यमा समस्या उत्पन्न गर्दछ।

प्रत्येक लेखकको शैली भेद हुने कारकमध्ये शब्द चयनलाई एउटा मुख्य कारण मानिन्छ। विभिन्न कवि साहित्यकारहरूले एउटै वस्तुका लागि भिन्न भिन्न प्रतीक, बिम्ब, पर्यायवाची शब्दहरू प्रयोग गर्दछन्। अनुवादकले अनुवाद कार्यमा मूल लेखकले चयन गरेका शब्दलाई ध्यानमा राखेर लक्ष्य भाषामा उचित शब्द चयन गर्नु पर्ने हुँदछ। अनुवाद कार्यमा जब दुईवटा भाषाका शब्द स्तरमा समतुल्यताको कुरो आउँछ तब अनुवाद कार्यमा समस्या देखिन्छ कारण एउटै स्रोतका त्यही शब्दले अर्को भाषामा अर्कै अर्थ प्रदान गर्छ। उदाहरण स्वरूप नेपाली भाषामा 'राग' शब्दले कुनै वस्तुप्रति मोह भन्ने अर्थ दिन्छ भने बङ्गला भाषामा त्यही 'राग' शब्दले क्रोध भन्ने अर्थ दिन्छ। मोह र क्रोध मानवीय प्रवृत्ति नै भए तापनि यी दुईवटा शब्दले भाषाका भिन्नताका कारण एकाअर्का विपरीत अर्थ नै प्रदान गर्दछ।

रूपका भिन्नताले पनि अनुवाद कार्यमा समस्या आउँछ। प्रत्येक भाषाका आआफ्नै रूप व्यवस्था हुन्छन्। यसका साथै प्रत्येक भाषामा व्याकरणिक कोटिको पनि आफ्नै व्यवस्था हुन्छ जुन रूप परिवर्तन हुने कारक तत्त्व हुन्। लिङ्ग, वचन, कारक, काल, पक्ष, भाव, वाच्य आदि व्याकरणिक कोटि अन्तर्गत पर्दछन्। उदाहरण स्वरूप हिन्दी भाषामा 'घडी' शब्द स्त्री लिङ्ग हो भने नेपालीमा स्त्रीइतर लिङ्ग हो। घडीको अनुवाद हिन्दी भाषामा गर्नु परे लिङ्ग भिन्नताका कारण अनुवादमा समस्या आउँछ। लिङ्ग भिन्नता देखाउनाका लागि अनुवादकले अतिरिक्त विवरण दिनु पर्ने हुन्छ।

वाक्यमा पदक्रमका भिन्नताले पनि अनुवाद कार्यमा समस्या देखा पर्छ। प्रत्येक भाषाको प्रकृति अनुसार वाक्य संरचनामा पनि आफ्नै किसिमको हुन्छ। उदाहरण स्वरूप नेपाली, हिन्दी, बङ्गाली आदि भारतीय भाषाहरूमा वाक्य बनाउँदा कर्ता, कर्म र क्रियाको पदक्रम राखिन्छ भने अङ्ग्रेजीमा वाक्य बनाउँदा कर्ता, क्रिया र कर्मको पदक्रम राखिन्छ। हिन्दी, अङ्ग्रेजी भाषाहरूमा निषेधसूचक शब्द क्रियाको अगाडि प्रयोग हुन्छ भने तमिल, तेलुगु, मलायलम आदि द्रविड परिवारका भाषामा निषेधसूचक शब्द क्रियाको पछाडि प्रयोग हुन्छ। उदाहरण स्वरूप हिन्दीको एउटा वाक्य र मलायलमको एउटा वाक्य 'मैं कलेज नहीं जाउंगा', 'रामन कतु वायिवकुंक इल्ल' (गोपीनाथन, इ सं २०१७, पृ-१५)। हिन्दी वाक्यमा 'नहीं' निषेधसूचक शब्द 'जाउंगा' क्रियाको अगाडि प्रयोग भएको छ भने मलायलम वाक्यमा 'इल्ल' निषेधसूचक शब्द 'वायिवकुंक' क्रियाको पछाडि प्रयोग भएको छ।

३ अनुवादका भाषेतर समस्या

अनुवाद कार्य गर्दा भाषेतर स्तरमा पनि अनेकन् समस्या देखापर्छन्। सामान्यतः अनुवाद दुईवटा भाषाबिच सम्पन्न हुने कार्य हो। त्यसैले भाषासँग ती भाषा प्रयोग गर्ने विशेष जाति र त्यस जातिका सामाजिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक सन्दर्भ आदि जोडिएका हुन्छन्। उदाहरण स्वरूप नेपाली जातिमा पनि कतै फुपू चेली र मामा चेलामाझ विवाह हुन्छ भने कतै फुपू चेली र मामा चेलामाझ विवाह भए हाडफोरा सम्बन्ध हुन्छ भन्ने विश्वास गरिन्छ। दक्षिण भारतका कतिपय क्षेत्रमा मामा भान्जीमा विवाह हुन्छ। कतै ज्वाइँले सासु ससुरालाई ढोग्ने चलन छ भने कतै सासु-ससुराले ज्वाइँलाई ढोग्ने चलन रहेको देखिन्छ। कतै उदाएको सूर्यको पूजा गरिने चलन पाइन्छ भने कतै अस्ताएको सूर्यको पूजा गर्ने चलन पाइन्छ। भोजपुरी, मैथिली भाषीहरूले विशेष गरी छठपूजामा अस्ताउन लागेको सूर्यलाई अर्घ्य दिएर पूजा गर्छन्। अधिकांश हिन्दु धर्मावलम्बीहरूले उदाउन लागेको सूर्यको पूजा गर्छन्। यस्ता प्रसङ्ग भएका पाठ अन्य भाषामा अनुवाद गर्दा समस्या देखा पर्छ। यो दुईवटा भिन्न भिन्न भाषिक समूह र त्यस समूहले मात्रै धार्मिक आस्थाको भिन्नताका कारण अनुवाद कार्यमा यस्ता समस्या आउने गर्छन्। जारी तिर्नु, जनै सुपारी गर्नु, तीजको दर आदि नेपाली जातिको सांस्कृतिक पक्षसँग जोडिएका छन्। यस्तो पाठको अनुवाद गर्दा सांस्कृतिक सन्दर्भको अनुवाद गर्नु गाह्रो पर्छ। यस्ता प्रसङ्गको अनुवाद कसरी गर्ने भन्ने समस्या अनुवाद कार्यमा आउने देखिन्छ।

४ निष्कर्ष

अनुवाद कार्य मौलिक लेखनका तुलनामा जटिल कार्य देखिन्छ। अनुवादकमा दुईवटै भाषा स्रोत भाषा र लक्ष्य भाषाको राम्रो ज्ञान हुनु पर्छ। भाषिक ज्ञानसँगसँगै त्यस भाषाले वहन गर्ने सामाजिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक आदि सन्दर्भको पनि ज्ञान हुन आवश्यक देखिन्छ। स्रोत भाषामा प्रयुक्त कुनै शब्द, रूप, पद तथा वाक्यका समतुल्य रूप लक्ष्य भाषामा खोज्नु नै अनुवादको मुख्य उद्देश्य रहेको हुन्छ। अनुवादकले स्रोत भाषा र लक्ष्य भाषा दुवै भाषाका भाषिक व्यवस्था र त्यस भाषाले वहन गर्ने सामाजिक, सांस्कृतिक सन्दर्भको सन्तुलन मिलाएर अनुवाद गरे सफल अनुवाद ठहर्दछ।

सन्दर्भ

- १ गोपीनाथन जी, इ सं २०१७, अनुवाद सिद्धान्त एवं प्रयोग, सातौँ संस्करण, इलाहाबाद, लोकभारती प्रकाशन
- २ दाहाल राजकुमारी, इ सं २०१३, अनुवाद विमर्श, दोस्रो संस्करण, सिलगडी, प्रतिमा प्रकाशन

- ३ नगेन्द्र (सम्पा) इ सं १९९३, अनुवाद सिद्धान्त एवं पद्धति, दिल्ली, दिल्ली विश्वविद्यालय
- ४ शाही विनोद, इ सं २००८, रामायण कथा एक पूर्णपाठ, हरियाणा, आधार प्रकाशन
- ५ सिंह रूपनारायण, इ सं १९५०, कथा नवरत्न, दार्जिलिङ, नेपाली साहित्य सम्मेलन

•